

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۴/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۶/۲۸

مقاله پژوهشی

فصلنامه علمی عرفان اسلامی

سال نوزدهم، شماره ۷۴، زمستان ۱۴۰۱

DOR: [20.1001.1.20080514.1401.19.74.8.0](https://doi.org/10.20080/514.1401.19.74.8.0)

واکاوی قلندریات و مباحث مربوط به آن در آثار منظوم و منثور شیخ احمد جام

جان محمد افزای^۱

حمید طبسی^۲

ابوالقاسم رادفر^۳

چکیده:

شیخ احمد جام از جمله عارفان نامی حوزه خراسان بزرگ است. آثارش به دو دسته منثور و منظوم جای می‌گیرد. در این پژوهش، مباحث قلندری در آثار منثور و دیوان اشعار بررسی شده‌است. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای انجام شده‌است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که بسامد موضوعات قلندری در دیوان اشعار از تنوع بیشتری برخوردار است و شامل مواردی چون: تظاهر به فسق؛ بی‌اعتباری دین و ردّ مظاهر شریعت؛ تظاهر به آیین‌های غیراسلامی؛ تعریض به زاهدان و صوفیان؛ حضور در اماکن بدنام و بی‌اعتنایی به نام و ننگ می‌شود. در حالی که شیخ جام در آثار منثور خود تنها به مواردی چون انتقاد از صوفیان مرائی و عاریتی بودن نام‌جویی اشاره کرده‌است. در مجموع، تفاوت آشکار سطح ایدئولوژیک آراء شیخ جام در آثار منثور و دیوان اشعار، این فرضیه را تقویت می‌کند که این سروده‌ها منسوب به اوست.

واژگان کلیدی:

عرفان اسلامی، شیخ احمد جام، آثار منثور شیخ جام، دیوان اشعار، مضامین قلندری.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مركز و مآخذ علم انسانی

۱- دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد جیرفت، دانشگاه آزاد اسلامی، جیرفت، ایران.

۲- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد جیرفت، دانشگاه آزاد اسلامی، جیرفت، ایران. نویسنده مسئول:

hamidtabasi@yahoo.com

۳- استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد جیرفت، دانشگاه آزاد اسلامی، جیرفت، ایران.

پیشگفتار

شیخ احمد جام ملقب به زنده‌پیل یکی از مشایخ جریان‌ساز در گستره عرفان اسلامی (خاصه عرفان خراسان) به‌شمار می‌رود. از او آثار متعددی باقی مانده که بیانگر افکار و آراء وی در باب مسائل گوناگون عرفانی و صوفیانه است. شیخ با تکیه بر آبخور دین و شریعت، بسیاری از درس‌های اخلاقی و معرفتی را در آثار خود شرح و بسط داده و با انگیزه ایجاد رشد و کمال در مخاطبان خویش، زمینه‌ها و بسترهای لازم را برای تعالی معنوی آنان فراهم آورده است. او با مشایخ بسیاری در ارتباط بوده و از محضر آنان کسب فیض کرده است. نکته ویژه درباره شیخ آن است که در ابتدای جوانی به دنبال لهو و لعب بوده و در اثر خوابی بیدارکننده - که البته می‌تواند به مثابه خواب‌های دیگر اهل عرفان و معرفت، تمثیلی و نمادین باشد - از پیشینه پُر از گناه و بزه خود دست کشیده و به صف معرفت - جوین درآمده است. عزم راسخ او در مبارزه با فساد نهادینه شده در طبقه صوفیان در آثارش نمود دارد. شیخ در غالب آثار منشور خود، سعی دارد با افشاگری‌های پی‌درپی، موجب روشنگری مخاطبانش شود و میان شیخان و پیران سره و ناسره، تمایز ایجاد کند و با معرفی سنجه‌هایی برای تشخیص راستان از ناراستان، رسالت خود را در بهبود شرایط فرهنگی و اجتماعی ادانماید. شیخ جام دردهای اجتماعی، فرهنگی و دینی را درک می‌کرد و بر اساس رسالتی که برای خود تعریف کرده بود، فریاد برمی‌آورد که «چون می‌بینیم، می‌شوریم و چون می‌شوریم، می‌نالیم و چون فراناله آمدیم، دیوانگان فرابانگ آمدند و ما چه کنیم؟ بی‌شفقتی نه راه است» (جام نامقی، ۱۳۵۰: ۱۵۹-۱۵۸). با این حال، در دیوان اشعار، حال و هوای فکری دیگری را شاهد هستیم. شیخ از مسائلی سخن می‌گوید که در آثار منشور نگاهی منفی به آن‌ها دارد و بارها از بی‌اعتباری این مسائل سخن گفته است. از جمله این موارد، موضوعات مرتبط با آیین قلندری است که نمود ویژه و متنوعی در آیین سروده‌ها دارد، ولی در آثار منشور، در سطحی محدود به آن اشاره شده است. «اگر دیوان شعری که به نام او وجود دارد از منظر مایگان طبقه‌بندی شود، صدها اندیشه متعارض و متناقض در آن می‌توان یافت» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۹۳: ۴۱). در مجموع، تمایز آشکار جهان‌بینی شیخ در آثار منشور و دیوان اشعار، فرضیه انتساب دیوان به او را قوت می‌بخشد. در این مقاله، مسئله اصلی، پرداختن به این موضوع و بازنمایی شواهد مثالی متعدد جهت اثبات انتساب دیوان به شیخ جام است. مهم‌ترین پرسش‌هایی که در مقاله حاضر در پی پاسخگویی به آن هستیم، عبارتند از:

- مضامین قلندری منعکس شده در آثار منثور و دیوان اشعار کدام است و چه سویه‌هایی دارد؟
- ابعاد متمایز فکری شیخ جام در آثار منثور و دیوان اشعار با رویکرد به مضامین قلندری چیست؟
- با عنایت به چهارچوب‌های آیین قلندری، دیوان اشعار از آن شیخ جام است یا منسوب به او؟

ضرورت و اهمیت تحقیق

شماری از پژوهشگرانی که آثار شیخ احمد جام را کاویده‌اند، بر این باورند که دیوان اشعار از آن شیخ جام نبوده و منسوب به اوست. این گروه با عنایت به سیاق نویسندگی شیخ و شاخصه‌های سبک‌شناختی آثار منثور و تفاوت آشکار آن با دیوان اشعار به این نتیجه رسیده‌اند که نمی‌توان قطع به یقین مجموعه سروده‌ها را از آن زنده‌پیل دانست. علی‌فاضل در مقدمه مفتاح‌النجات، در این باره می‌نویسد: "دیوان‌های چاپی موجود، همه [غیر از یکی] ساختگی است و به دلایلی بسیار [از جمله مضامین شعری، شیوه فکری، واژه‌ها و ترکیب‌ها و استعمالات و اصطلاحات ویژه به‌کاررفته در دیگر آثار و بودن اشعار رکیک و بی‌مایه] انتساب آن‌ها به احمد جام مطلقاً صحت ندارد و غالباً از قبیل اشعاری است که قاضی شوشتری در مجالس‌المؤمنین به [شیخ] نسبت داده‌است" (جام نامقی، ۱۳۴۷: ۲۴-۲۵).

در برابر این دیدگاه، گروهی بر این عقیده‌اند که «در لابه‌لای مکاتبات فرزندان نامبردار شیخ، بعضی سروده‌های او را به قصد تیمن و تبرک و گردن‌فرازی و افتخار، چاشنی مکتوبات خود ساخته‌اند» (فاضل، ۱۳۸۳: ۱۳۶) و به این اعتبار، «داشتن دیوان اشعار برایش دور از انتظار نیست» (بهمنی مطلق و خدادای، ۱۳۸۹: ۱۲۰). در یک نگاه کلی، ما با دو دیدگاه متضاد روبه‌رو هستیم که یکی عمدتاً بر اساس وجوه دستوری، دیوان را در زمره آثار شیخ جام قرار نمی‌دهد و دیگری، با تکیه بر شواهد تاریخی، این اثر را متعلق به شیخ می‌داند. آنچه بر اهمیت تحقیق حاضر می‌افزاید و ضرورت انجام آن را دوچندان می‌کند، این است که با بررسی محتوایی سروده‌ها و آثار منثور، نتایج متقن و قابل استنادتری به‌دست می‌آید و از تشتت آراء کاسته می‌شود. یکی از موضوعاتی که در تحقق این هدف، یاریگر خواهد بود، مضامین قلندری است. بسامد این مضامین در دیوان اشعار از یک‌سو و کم‌توجهی شیخ به آن در آثار منثور از سوی دیگر، مبین دو طرز فکر و جهان‌بینی است. از این‌رو، می‌توان این مضامین را به‌مثابه سنجه‌ای قابل استناد برای تعیین صحت انتساب دیوان اشعار به احمد جام نامقی یا عکس آن برشمرد.

روش تحقیق

تحقیق حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد مقایسه‌ای انجام شده‌است. برای گردآوری اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای و مقالات معتبر پژوهشی استفاده شده‌است. ساختار کلی مقاله به این شکل

است که ابتدا توضیحاتی درباره آیین قلندری و چهارچوب‌های فکری آن ارائه شده و سپس، ضمن معرفی شیخ جام و آثار او، نشانه‌های این آیین در دیوان اشعار و آثار منثور واکاوی و تحلیل شده است. در نهایت، مقایسه‌ای صورت گرفته و کیفیت افکار و آراء شیخ در گستره شعرها و نثرها کاویده شده است. دلیل گزینش قلندریات این است که به عنوان موضوعی محوری و اصلی در دیوان اشعار بازتاب دارد و واکاوی آن در آثار منثور شیخ، برای پاسخ دادن به سؤالات طرح شده در مقاله مؤثر است.

پیشینه تحقیق

درباره قلندریه، مطالب زیادی نوشته شده است؛ اما در باب مضامین قلندری در دیوان اشعار شیخ احمد جام، پژوهشی صورت نگرفته است. پژوهش‌های مرتبط با موضوع قلندریه در آثار شاعران و نویسندگان عبارتند از:

- محمدرضا شفیعی کدکنی (۱۳۸۷)، در کتاب قلندریه در تاریخ، به جایگاه قلندریه و اندیشه حافظ پرداخته است.

- بدریه قوامی (۱۳۸۲)، در پایان نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «توصیف مضامین قلندری در غزل فارسی (سنایی، عطار، مولوی، عراقی و حافظ)»، به بررسی ریشه و سابقه تاریخی قلندر در سروده های این شاعران پرداخته است.

- زهرا عزیزی (۱۳۹۲)، در پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان «بررسی چهره قلندریه در شعر حافظ»، به این موضوع پرداخته است که حافظ در اشعار خود شخصیتی را خلق کرده است که پایبند به عرف و جامعه نیست.

- عباس محمدیان (۱۳۹۴)، در مقاله ای با عنوان «بررسی مضامین قلندری در غزلیات حافظ»، به این نکته پرداخته است که تأثیر افکار قلندری در شعر عرفانی فارسی از سنایی شروع شده و در حافظ به حد اعلای تکامل رسیده است.

- محمد مهدی پور و لیلا میرزاییان (۱۳۹۲)، در مقاله «مقایسه و تحلیل مضامین رندانه و قلندرانه مغانه در غزل‌های حافظ و فضولی»، به تحلیل و مقایسه این اشعار و مضامین پرداخته است.

- ابراهیم رنجبر (۱۳۹۲)، در مقاله ای با عنوان «قلندریه در دیوان فخرالدین عراقی»، به این نتیجه رسیده است که قلندر نه در معنی مکان خرقه‌ای بلکه در معنای خرقه‌ای معروف به کاربرده است.

- علی دهقان (۱۳۹۲)، در مقاله ای با عنوان «از قلندر عطار تا رند حافظ» به این نکته اشاره کرده است که قلندر در شعر عطار جلوه‌های منفی و مثبتی دارد، گاه در صدر می‌نشیند و گاه خواری می‌بیند. این خصوصیت در مورد رند حافظ هم مصداق دارد.

تاکنون در هیچ پژوهشی به مضامین قلندری در دیوان اشعار شیخ احمد جام اشاره‌ای نشده است. همچنین، در هیچ تحقیقی به صورت مستقل و با ذکر جزئیات، موضوع انتساب دیوان اشعار به شیخ

جام با تکیه بر مضامین قلندری بررسی نشده است. از این رو، تحقیق پیش‌رو برای نخستین بار به این مسائل می‌پردازد و این خلأ پژوهشی بر ابعاد نوآورانه مقاله حاضر می‌افزاید. با این حال، علی فاضل در مقدمه کتاب *مفتاح‌النجات* (۱۳۴۷)، با عنایت به مؤلفه‌های دستوری و بدون در نظر داشتن لایه‌های محتوایی و ایدئولوژیک، بیان کرده است که دیوان اشعار، احتمالاً در شمار آثار قطعی شیخ جام نیست.

بحث و بررسی

شیخ احمد جام و آثار او

شیخ‌الاسلام ابونصر احمد بن ابی‌الحسن بن احمد بن محمد بن جریر بن عبدالله بن لیث بجلي نامقی معروف به جامی و ملقب و مشهور به ژنده‌پیل یا زنده‌فیل، از صوفیان زنده‌دل و روشن‌ضمیر نیمه نخست سده ششم در خراسان بزرگ است. او به سال ۴۴۱ هجری در دره نامق - یکی از قریه‌های ترشیز - دیده به جهان گشود. شیخ احمد را با القاب بسیاری از جمله: قطب‌الاولیاد، شهاب‌الدین، شیخ جام، غوث‌السالکین، سلطان‌الاولیا، معین‌الملک و الدین، شیخ‌الاسلام، شیخ احمد زنده‌فیل، مرشد‌المضللین، قُدوه‌الابدال، حضرت ژنده‌پیل و پیر جام یاد کرده‌اند. درباره القاب زنده‌فیل یا ژنده‌پیل این‌گونه آمده است:

به احتمال قوی به سبب آنکه شیخ احمد جام در موعظه و تذکیر ارباب سلوک و انذار و تصفیة مردم نابسامان و ارشاد ایشان به صوب رشاد، بسیار با جلادت و بی‌محابا عمل نموده است، به وسیله معاصران خویش از هواخواهان و مریدان به ژنده‌پیل [یا زنده‌فیل] متّصف و ملقب گشته است و شاید هم به خاطر بلندبالایی، زورمندی و درستی اندام به این لقب خوانده شده است (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۹۹).
قدیمی‌ترین منبعی که از شیخ با این لقب یاد کرده، تاریخ گزیده از حمدالله مستوفی است (رک: مستوفی، ۱۳۶۲: ۶۷۳). شیخ کتاب‌ها و رساله‌های «مغزدار و تکان‌دهنده فراوانی در مباحث تصوف ایرانی و عرفان اسلامی» (جام نامقی، ۱۳۵۵: ۳۹) به قصد ارشاد مردم و تبلیغ دین نوشت و در آن‌ها اندیشه‌هایش را به رشته تحریر درآورد. اگرچه شیخ احمد از نویسندگان طراز اول ادب فارسی شمرده نمی‌شود، ولی «با مطالعه تصانیف ارزنده وی می‌توان گفت در صف پیشین کسانی است که در آداب تصوف، موعظ و مجالسی داشته و مقامات و آثاری جاویدان از خود به‌جا گذاشته [است]. تصانیف شیخ را به حق باید از کتب طراز اول در بیان اعتقادات عرفا و متصوفه به‌شمار آورد» (جام نامقی، ۱۳۴۷: ۱۵). اتفاق کلی بر آن است که وی در مجموع چهارده کتاب و رساله به نثر و یک دیوان شعر از خود به یادگار گذاشته است که در حال حاضر، تنها یک رساله، شش کتاب و یک دیوان شعر باقی مانده است که «از جمله آثار و متون ارجمند نظام خانقاهی خراسان و از نمونه‌های درخشان و ماندگار نثر دوره غزنوی و سلجوقی به‌شمار می‌آیند» (نصیری جامی، ۱۳۸۹: ۱). افزون بر این، شیخ-

الاسلام «میراث‌دار دو سنت آشنا و دیرپای مجلس‌گویی در نظام خانقاهی خراسان است. از سویی، میراثی ارجمند از شیوه سرخوشانه و ذوقی ابوسعید ابوالخیر - که پیش از خود بی سابقه بوده - و از سویی روش تأویلی و عرفانی خواجه عبدالله انصاری» (نصیری جامی، ۱۳۹۰: ۱۵۷). آثار شیخ جام عبارتند از: ۱. رساله سمرقندیه: مشتمل بر نامه‌های او که در پاسخ به پرسش‌های مریدان و هواداران در شهر سمرقند نوشته شده است؛ ۲. انس التائبین و صراط‌الله‌المبین: در چهل و پنج باب و برای پاسخ به سؤالات تائبان و یاران نوشته شده است؛ ۳. مفتاح‌النجات: که به مناسبت توبه یکی از فرزندانش یعنی نجم‌الدین ابوبکر نوشته شده است؛ ۴. بحارالحقیقه: شامل مباحث ساده دینی از جمله ترجمه و تفسیر واژه به واژه آیاتی از قرآن به فارسی ساده است که با سبکی دلنشین و آموزنده و به سیاق موعظه تحریر یافته است؛ ۵. کنوزالحکمه: در شرح و تفسیر مسائل دشواری چون علم سر، معرفت، اسرار ربوبیت، علم لدنی، فقر، شرح منازل سلوک و همچنین، ترجمه، تفسیر و توضیح آیاتی از قرآن است؛ ۶. روضه‌المذنبین و جنه‌المشتاقین: در ربع نخست قرن ششم هجری و به نام سلطان سنجر سلجوقی در بیست و سه باب نوشته شده است؛ ۷. سراج‌السائرین: گسترده‌ترین و بدیع‌ترین اثر شیخ جام که بر اسلوب سؤال و جواب نوشته شده است؛ ۸. دیوان شعر: بیشتر منابعی که از احوال و آثار شیخ جام سخن گفته‌اند، تعلق دیوان شعری را به او تأیید و تصریح می‌کنند، اما برخی محققان به دلیل تفاوت‌های آشکاری که به لحاظ دستوری و محتوایی میان این سروده‌ها و متون منثور وجود دارد، این دیدگاه را رد کرده‌اند. شیخ جام تألیفات دیگری از جمله: فتوح‌الروح، اعتقادنامه، تذکیرات، فتوح‌القلوب و زهدیات داشته است که همگی هنگام یورش مغولان از بین رفته‌اند.

آیین قلندری و چهارچوب‌های فکری آن

واژه قلندر به مکانی اطلاق می‌شود که افراد ساکن در آن، از لحاظ بی‌پروایی نسبت به زیرپای نهادن عرف و عادات رایج در جامعه، معیارهای ارزشی شریعت در نگاه عادی مردمان و نیز رسوم ظاهری آن در جایگاهی ویژه قرار داشته‌اند. (ر.ک: شفیع‌کدکنی، ۱۳۸۷: ۳۰۷) از این‌رو، قلندران در پی این عدم پایبندی و تقید و بی‌تمایلی در پذیرفتن معیارهای حاکم بر جامعه، چهره‌ای ملامتی و منفور یافته‌اند. بدین‌سان، می‌توان گفت که بنیاد اندیشه قلندری را ملامت تشکیل می‌دهد؛ چرا که ملامتیان برای رهایی از گمان نیک دیگران به اماکن نامناسبی چون قلندر و خرابات پناه می‌بردند و می‌کوشیدند تا «با فناکردن نفس خودپرست که به ارزش-گذاری‌های جامعه اهمیت می‌دهد، خود را از ریا و هرگونه تظاهر به زهد و تقوی برکنار دارند» (جلالی پندری، ۱۳۸۵: ۸۱). در آیین قلندری به انسان و مسائل پیرامون او از دریچه‌ای متفاوت از نگاه معمول و رایج پرداخته شده است و قلندریان توانسته‌اند، بخشی از آراء انتقادی خود را در دو سطح فکری و رفتاری منعکس کنند و موازین اخلاقی و دینی پذیرفته شده از سوی گروه غالب

را به چالش بکشند. منش فکری و رفتاری قلندرها در گستره ادب عرفانی فارسی نیز، روایی یافته و با عنایت به ظرفیت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کنش‌های این گروه، ادبیات قلندری ظهور پیدا کرده و استفاده از شخصیت قلندران به همراه ویژگی‌های ظاهری و فکری آنان به عنوان بخشی از جامعه، سبب افزایش ظرفیت‌های شعری برای بازنمایی معانی جدید و تبیین آراء معترضانة انتقادی گردیده‌است. در راستای شکل‌گیری ادبیات اعتراضی مبتنی بر آراء قلندری، خوشه‌های واژگانی مردود و کلمات منفور و مخالف با اعتقادات اهل شریعت رواج پیدا کرده‌است که از آن جمله می‌توان به مواردی چون: رند قلندری، قلّاش، کمزن، خرابات، میخانه، دُردی و... اشاره کرد که به سبب نمادسازی عرفانی شاعران، بار معنایی مثبت‌یافته‌اند و در مقابل واژگانی چون: مسجد، صومعه، زهد، خرقه، صوفی و... با بار معنایی منفی، ظاهر شده‌اند. در واقع، این‌گونه کلمات و مصطلحات، رموزی برای نمود مفاهیم و آموزه‌های بلند معنوی و عرفانی هستند. در مجموع، هدف اصلی شعر قلندری، ارائه بازتعریفی از نظام ارزش‌ها و ضدارزش‌ها و برهم‌زدن پیش‌انگاره‌های معمول و رایج است تا از این طریق، خوانشی نوین از واژگان و مفاهیم عمدتاً دینی و معرفت‌شناختی ارائه کند. شاعر در شعر قلندران با طعنه و کنایه، موازین مورد قبول متشرعین قشری و صوفیان مانند: زهدورزی، شیخی‌گری، خرقه‌پوشی و... را به چالش می‌کشد و در برابر، مسائلی را که نزد جامعه و متشرعین منفور است، مانند: شراب‌نوشی، شاه‌دبازی، قماربازی، حضور در میخانه و... ارج می‌نهد تا بدین ترتیب، آراء انتقادی خود را تشریح کند. بنابراین، هدف اصلی شاعران قلندری‌سرا، ایجاد اصلاحات بنیادی در جامعه است، نه ترویج لابی‌گری و بزهکاری و به انزوا راندن شریعت و دین.

سیمای کلی قلندریّه در دیوان اشعار

شاعر در توصیف قلندری، این صفت را مختص بی‌هوشان و از خودرستگان می‌داند. مستان، قلندران و رندان، از خود بی‌خود شده‌اند. کسانی که در زمره این سه گروه قرار می‌گیرند، در واقع از خود، نیست شده‌اند. پس، شاعر بیان می‌دارد که این افراد، خودی‌ها و منیت‌های انسانی را از بین برده‌اند و خویشتن انسانی‌شان را فراموش کرده‌اند. بنابراین، در ساختار اندیشگانی شاعر، مفاهیم قلندری عنصری مطلوب و مؤثر جهت بازنمایی کاستی‌های فردی و اجتماعی به‌شمار می‌رود. او قلندری را خوبی قدیمی و دیرینه می‌داند و می‌سراید:

مستی و قلندری و رندی این خوی قدیم بیهشان است

(جام نامقی، ۱۳۷۷: ۱۲۲)

شاعر باور دارد که قلندرها تجلی نور الهی هستند. این تعبیر بدان معناست که آن‌ها بخشی از حقیقت الهی‌اند و جایگاهی رفیع دارند و در دریای اتحاد و یکپارچگی، چون درّ و مروارید می‌درخشند. قلندر، موج دریای لایزالی و نور شمع ذوالجلالی است. او خود را در دریای عشق الهی غرق کرده و در صحرای مهرورزی، به مثابه سبزه‌ای است، یعنی روش و شیوه قلندریّه به گونه‌ای است که پویا و باطراوت عمل می‌کنند. «قلندر به عارف شوریده‌حالی گفته می‌شود که جان را به عشق حق داده و از خان‌ومان بریده، پا در رکاب سفر کرده‌است و همه‌جا جز حق، چیز دیگری نمی‌بیند» (اسفندیاری و انصاری، ۱۳۹۸: ۲۴۸). برای آن‌ها حضور در جامعه و بهره‌مندی از زندگی همراه با صداقت، امری مهم و ضروری است. بنابراین، نمی‌توان خارج از این قاعده عمل کرد و انتظار بهره‌مندی از حیاتی مطلوب داشت. شاعر باور دارد که در ارتباط با قلندرها می‌توان عدول نکردن از خط‌مشی راستی را مشاهده کرد. او قلندرها را رمزی از اسرار بی‌شمار الهی می‌شمارد که از همه پلشتی‌های عالم انسانی به ویژه حرص و آز، دور هستند و به واسطه تخلّق به چنین منش‌هایی، سایه پروردگار و ظلّ الله محسوب می‌شوند. قلندریّه محو ذات خداوند و عین ذات او هستند. شاعر در سروده ذیل، به کیفیت ظاهری زندگی این گروه اشاره می‌کند و می‌گوید که آن‌ها بی‌خان‌ومان هستند و در بند این و آن (تمثیلی از ظواهر عالم ماده) نیستند. در عرصه فکر و اندیشه هم، این جماعت مرزی میان کفر و ایمان قائل نیستند و خود را پایبند به چهارچوبی مشخص نکرده‌اند. شاعر پس از برشمردن صفات بسیار، به یک مقوله مهم دیگر، یعنی برخورداری از شور و شوق و ذوق اشاره می‌کند و این ویژگی‌ها را به عشق‌ورزی ربط می‌دهد. در نگاه شاعر، قلندریّه منحصر، مقید و محدود به زمان و مکان خاصی نیستند و تنها به حضور در کنار یار می‌اندیشند.

قلندر پرتو انوار الهی است	قلندر پرتو انوار شاهی است
قلندر را مقام کبریایی ست	قلندر در بحر اشنایی ست
قلندر موج بحر لایزال است	قلندر نور شمع ذوالجلال است
قلندر قطره دریای عشق است	قلندر سبزه صحرای عشق است
قلندر سری از اسرار بی‌چون	قلندر از هوا و حرص بیرون
قلندر سایه پروردگار است	قلندر محو ذات کردگار است
قلندر را مثل‌ها هست بسیار	قلندر هست عین ذات جبار
قلندر را نباشد خان‌ومانی	قلندر را نباشد این و انی
قلندر را نباشد برگ ایقان	قلندر را نباشد کفر و ایمان

قلندر از همه بیزار باشد	قلندر مخزن اسرار باشد
قلندر دائماً پُرذوق باشد	قلندر دائماً در شوق باشد
قلندر دائماً مشتاق باشد	قلندر مایه عشاق باشد
قلندر بی‌زمان و بی‌مکان است	قلندر را نشانی بی‌نشان است

(جام نامقی، ۱۳۷۷: ۴۴۳-۴۴۲)

مبانی قلندری در آثار مثنوی و دیوان اشعار

در این بخش، همه شاخصه‌های قلندری که شیخ جام در آثار خود به‌ویژه دیوان اشعار به کار گرفته است، بررسی می‌شود. این مبانی ذیل مؤلفه‌هایی چون: تظاهر به فسق، بی‌اعتباری دین و ردّ مظاهر شریعت، تظاهر به آیین‌های غیراسلامی، تعریض به زاهدان و صوفیان، حضور در اماکن بدنام و بی‌اعتنایی به نام و ننگ ذکر شده‌اند. در میان مؤلفه‌های مذکور، بازنمایی رفتارهایی که فسق و فجور به‌شمار می‌روند، از انعکاس بیشتری برخوردار بوده‌است. ذکر این موضوع اهمیت دارد که شاعر از این طریق، قصد ترویج فساد و بزهکاری را نداشته، بلکه برخی از مبانی فکری مخالفان خود را به‌چالش کشیده و آراء اعتراضی‌اش را تبیین کرده‌است. بنابراین، آنچه در دیوان اشعار، ذیل عنوان «تظاهر به فسق» ذکر شده‌است، به لحاظ ماهوی و منظورشناختی با رفتار آشوب‌طلبانه اوباش خیابانی تفاوت دارد. در ادامه، به مؤلفه‌های قلندری در آثار احمد جام و مهم‌ترین کاربردهای آن پرداخته می‌شود تا فرضیه اصلی تحقیق حاضر، یعنی انتساب دیوان اشعار به ژنده‌پیل بررسی گردد.

تظاهر به فسق

شیخ جام در آثار مثنوی خود، کسانی را که تظاهر به فسق و فجور می‌کنند، نکوهش کرده و بر رفتار آن‌ها نقد وارد می‌کند. در واقع، او روش و منش قومی را که در اندیشه هنجارشکنی‌های قلندروار هستند و بنیادهای فرهنگی جامعه را بدون هیچ پشتوانه عقلی به‌چالش می‌کشند، بر باطل می‌داند. او بر کسانی که قلندرمآب رفتار می‌کنند و کنش‌های دور از شأن و شخصیت انسانی انجام می‌دهند، می‌تازد و می‌گوید: «گروهی از ایشان، مستحل خمر و بنگ و چیزهای مشکل باشند و گویند که مرکب راه است و کیمیای وجود مردان‌ست. چه شوم مرکبی و باطل کیمیایی و ناخوش‌حالتی که به آب تلخ گنده و گیاهی که هیچ حیوانی دیگر بیرون از آن خران بی‌دم بدان التفات نکنند» (جام نامقی، ۱۳۵۰: ۱۷۲)؛ بنابراین، در متن بالا، او رفتارهایی از این دست را که در تاریخ تصوف اسلامی به قلندریه نسبت داده شده‌است، رد و نکوهش می‌کند و ایشان را قلندران ظاهرپرست و غیرواقعی می‌خواند. این دیدگاه در حالی بیان-

می‌شود که در دیوان اشعار، وجه دیگری از آراء او مطرح می‌شود. شاعر در سروده ذیل، ساقی را مورد خطاب قرار می‌دهد و از او می‌خواهد باده‌ای بیاورد تا شرایط نابسامان روحی‌اش را سامان دهد. او نوشیدن باده را مایه آرامش خویش می‌داند و باور دارد که وقتی جام در دست می‌گیرد، آشفتگی‌های درونی‌اش کم و ناپدید می‌شود. شاعر قصد دارد عمل و کنش ناروای شرب خمر را وجاهت بخشد و برای این کار دلیلی به ظاهر منطقی بیاورد تا از منفی‌بودن آن در نگاه مخاطبان بکاهد و خود را تبرئه کند. او در ادامه، ساقی را با عنوان «میرمجلس» خطاب قرار می‌دهد و او را راهبر فکری خویش می‌خواند و درخواست جام باده می‌کند. جامی که موجب کمال و ارتقای خامان می‌شود و حتی انسان‌های مجرب و کمال‌یافته را هم، تحت تأثیر مطلوب قرار می‌دهد. شاعر با نوعی جناس خطی که میان جام و خام پدید آورده، بر تقابل میان این دو مقوله تأکید کرده است. به این معنا که تلویحاً بیان می‌دارد افراد خام با نوشیدن جام به کمال می‌رسند و ارتقای معنوی می‌یابند.

ساقیا دانی که مخموریم، در ده جام را یک زمان آرام ده این درد بی‌ارام را

میرمجلس چون تویی اندر حریفان می‌نگر جام درد ده پخته را و پخته درد ده خام را

(جام نامقی، ۱۳۷۷: ۱۹)

شاعر با عنایت به واژگان مرتبط با باده‌نوشی، رویکرد عرفانی و معرفتی خود را تشریح می‌کند. او می‌گوید که از نوشیدن جام شوق یار، سرمست شده و این مستی، روز و شب و در همه حالات نمود داشته و موجب خماری دائمی عاشق شده است. قید «روز و شب» نه از برای تضاد و طباق، که برای بازنمایی تداوم و پایداری این شرایط روحی ذکر شده است. شاعر برای آنکه علاقه‌مندی خود را به رشد و کمال معرفتی نشان دهد، بیان می‌دارد که علی‌رغم نوشیدن از جام باده ناب معرفت و معنویت، همچنان دُردنوش و دعاخوان است و همواره برای آنکه بتواند جرعه‌ای از این جام بنوشد، لحظه-شماری می‌کند. شاعر به خوبی می‌داند که نوشیدن جرعه‌ای از این جام، تحولات شناختی عدیده و قابل تأملی را برای او رقم خواهد زد. در نتیجه، پیوسته از این خواسته سخن به میان می‌آورد و برای رسیدن به آن، حاضر به هر نوع جانبازی است.

مست جام شوق یارم روز و شب ز ان خمار اندر خمارم روز و شب

چون نصیب من می‌صافی نشد دُردنوش و وردخوانم روز و شب

گر ببارد تیغ خونی بر سرم جان بیازم سر نخارم روز و شب

گر خورم از جام عشقش جرعه‌ای خویش را بر دار دارم روز و شب

(همان: ۵۱)

شاعر خود را سرمست، مخمور و خراب «او» می‌خواند. این ضمیر می‌تواند مرجعی زمینی یا فرازمینی داشته‌باشد. مجموعه‌ای از خوشه‌های واژگانی مرتبط به باده‌نوشی در این بیت به‌کارگرفته شده‌اند تا مفهومی عرفانی و معرفت‌شناختی بازنمایی شود. او خود را مانند فردی اسیر و دربند می‌داند که در دام محبت و عشق دوست گرفتار شده و چاره‌ای برای گریز و رهایی ندارد. این توصیف نشان می‌دهد که عاشق پیوسته حضور معشوق را در زندگی خود حس می‌کند و سایه‌اش چیرگی محسوس و آشکاری دارد. بدیهی است که کاربست واژگان تابو و مطرودی چون: «سرمست، شراب، مخمور و خراب»، از سوی شاعر و نیز، تبیین عشق الهی با استفاده از مظاهر عشق زمینی و مادی، در تضاد و تقابل با جهان‌بینی جزمی و انعطاف‌ناپذیر اهل شرع و زهد قرار دارد و جالب‌تر آنکه، شیخ‌الاسلام در آثار منثور، خود از مخالفان سرسخت چنین تفکری است.

سرمست شراب او، مخمور و خراب او افتاده به باب او وامانده به دام دوست

(همان: ۷۶)

بی‌اعتباری دین و رد مظاهر شریعت

شریعت یکی از بنیادی‌ترین مبانی فکری شیخ جام در آثار منثور است. او کسانی را که شریعت را ساده و سطحی می‌پندارند، افرادی گمراه و ناآگاه می‌خواند و به مخاطبان خویش یادآوری می‌شود که هرگز فریب چنین سخنانی را نخورند و از رعایت شرع و دستورات الهی غافل نشوند که عدول از این اصل، به منزله تباهی دنیا و آخرت است: «نگر بدان سخنان سیم‌اندود غره نشوید که کسی گوید: باطن راست باید باشد، ظاهر از هرگونه خواهی باش! نگر از آن سخنان نخرید که آن‌همه، نهاد قومی است که ایشان منکر شریعت هستند و سر همه بی‌راهی‌ها ترک شریعت است» (جام نامقی، ۱۳۵۰: ۸۸)؛ بنابراین، در ساختار فکری شیخ جام، نیل به حقیقت و راستی زمانی محقق می‌شود که طالب و سالک، پیش‌فرض‌های آن را رعایت نموده و به بلوغ شخصیتی و فکری دست پیدا کند. شریعت همان منزلی است که از دید شیخ جام، بسترهای معرفتی و شناختی لازم را در افراد ایجاد می‌کند. به سخن دیگر، شریعت و حقیقت، لازم و ملزوم یکدیگرند و یکی بدون وجود دیگری، معنایی ندارد: «شریعت، همه حقیقت است و بنای حقیقت، بر شریعت است. شریعت، بی‌حقیقت، بیکارست و حقیقت، بی‌شریعت، بیکار» (جام نامقی، ۱۳۶۸: ۳۴)؛ بنابراین، دور شدن از شریعت به منزله فاصله گرفتن از حقیقت و در تحلیل کلی، پیوستن به جبهه باطل است. «احمد جام، انجام واجبات شرعی را در همه مراحل ضروری می‌داند و سربازدن از جاده شریعت را به اندازه مویی هم، نمی‌پذیرد. در نگاه او، هیچ مجوزی برای تعطیلی شریعت موجود نیست» (استوار نامقی، ۱۳۹۲: ۱۵۶).

در دیوان اشعار، چنین نگاه ژرفی نسبت به شریعت و مظاهر آن وجود ندارد و شاعر بارها به مظاهر آن نقد وارد کرده است. این رویکرد قلندری با واکنش تند و سخت برخی اهل شریعت همراه بوده است. «بعضی ارباب شریعت با ایشان برخوردی محتاطانه داشته اند، ولی اکثریت ایشان به چشم تکفیر در قلندریه نگریسته اند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۹۷). در فرهنگ دینی مسلمانان، دستار و کتاب مصداق‌هایی برای بازشناخت انسان‌های دین‌مدار هستند. شاعر از این موضوع استفاده می‌کند و بیان می‌دارد که از وقتی به جرگه خراباتیان و قلاشان پیوسته، دستار و کتاب را در خانه باده‌فروش و ساقی جا گذاشته است. شاعر به این ترتیب، عناصر و نمادهای مورد تأیید شرع را به چالش می‌کشد و تقابلی میان شریعت‌مداران و اهل خرابات ایجاد می‌کند. او ریشه و منشأ این قلاشی و خراباتی شدن را نوشیدن از باده عشق معشوقه‌اش می‌داند. از زمانی که این باده را نوشیده، از خویش بی‌خود شده و نشانه این بی‌خویشی، جا گذاشتن کتاب و دستار در خانه باده‌فروش است.

قلاش خراباتی گشتم ز می عشقت دستار و کتاب من در خانه خماری است

با ما ز مسلمانی کم گوی تو ای خواجه زین‌سان که شدم عاشق ز اسلام مرا عاری است

(جام نامقی، ۱۳۷۷: ۶۱)

در فرهنگ اسلامی، مسجد مکانی برای عبادت‌ورزیدن است و آدمی در آنجا به خداوند نزدیک می‌شود. شاعر با نظر داشت این موضوع بیان می‌دارد که عاشقان هم در حال نرد عشق ورزیدن هستند و این عشق‌ورزی به آن‌ها روحیه و انگیزه می‌بخشد و بر کمال و معرفت ایشان می‌افزاید. از دید شیخ جام، جان عاشق پیوسته در حال نماز و عبادت است و به این واسطه، گویی همواره در حال رفتن به مسجد است و اجر و پاداشی معادل آن دارد. بنابراین، شاعر با حسن تعلیلی جالب، عدم حضور برخی عاشقان را در مسجد، تبیین کرده و تلویحاً، خواستار توجه به باطن اعمال و پرهیز از توجه صرف به ظاهر‌گرایی شده است.

اگر عاشق به مسجد در نیاید همیشه جان عاشق در نماز است

(همان: ۶۹)

کعبه و بتخانه در ساختار فکری عاشق و دل‌باخته یکی است. گویی از دید او، معنویت در هر دو مکان برایش یکسان تجلی می‌کند. این بیت می‌تواند ورای ابعاد ظاهری تحلیل شود و جنبه‌ای ژرف‌تر داشته باشد. به این معنا که شاعر نماد اسلامی کعبه را آگاهانه به حاشیه رانده و نماد غیراسلامی بتخانه را برجسته کرده است تا در نهایت، به این موضوع اشاره کند که در فرهنگ عشق‌ورزی، نشان‌ها و سنجه‌ها متفاوت از برداشت‌های عادی و مرسوم هستند و هر پدیده‌ای - فارغ از اینکه در چهارچوب

شریعت اسلامی تعریف می‌شود یا خیر- ظرفیت‌های لازم را جهت بازنمایی مسائل معرفت‌شناختی دارد و در آشکارکردن رشد و شکوفایی معنوی طالب و عاشق، مؤثر عمل می‌کند.

دل ز مسجد شد کنون در کوی دوست کعبه و بتخانه بین هنجار ماست

(همان: ۱۱۱)

شیخ جام، رندانه و قلندروار خطاب به مخاطبانش اظهار می‌دارد که طلب مقصود و هدف نهایی یعنی معرفت، کمال و شکوفایی شخصیتی، از بتخانه امکان‌پذیر است و سویه‌های معرفت‌شناختی نمودار در کعبه، قابل مشاهده و وصول در بتخانه نیز، است. بر این اساس، حضور در میخانه به‌مثابه کلیدی برای گشودن گره‌های بسیار شناختی و زیستی است. از دید شاعر، شرط تحقق این اهداف، فراموش کردن خود و اندیشیدن به مقصد غایی می‌باشد. در ابیات ذیل، کعبه که مهم‌ترین نماد مسلمانان محسوب می‌شود، در برابر نمادهای طردشده از سوی عالمان و شریعت‌مداران، یعنی بتخانه و میخانه قرار گرفته و شاعر به آن جلوه‌ای معنوی بخشیده است. به‌ویژه آنکه، او با همسان‌سازی کارکردهای معرفت‌شناختی این دو مکان، اشاره و ادعا می‌کند که تجلی انوار الهی در آنجا قابل درک است.

مقصود در کعبه ز بتخانه طلب‌کن هر چیز که خواهی تو از ان خانه طلب‌کن

گر این به یقین است که در راه خدایی مفتاح فقیرانه ز میخانه طلب‌کن

در خویش نگر هرچه بینی تو درین راه مقصد به یقین از در جانانه طلب‌کن

والله دگری نیست در اینجا که بینی در جمله صدف ان دُر یکدانه طلب‌کن

این قطره چو بحری ست ولی بحر محیط است مطلوب دل خویش ز هم خانه طلب‌کن

(همان: ۳۲۸)

تظاهر به آیین‌های غیراسلامی

یکی از دستاوردهای کلان عارفان مسلمان، توجه مردم به این اصل بوده که نوع بشر برای رسیدن به حقیقت در تلاش است و هر گروه از روش و شیوه‌ای برای تحقق این هدف بهره‌می‌گیرد. تبلیغ و ترویج این دیدگاه و تبدیل آن به یک باور، موجب ارتقای ساختار فکری افرادی گردیده است که قبل از آن، نگاهی منفی و برتری‌جویانه به دگراندیشان داشتند و اغلب به چشم دشمن و بیگانه با پیروان دین‌ها و مذهب‌های دیگر برخورد می‌کردند. در منظومه فکری غالب عارفان مسلمان، این بیگانگی و بغض به دوستی و حُب بدل گردیده است. «تعديل مذاهب، شاید بزرگ‌ترین خدمت صوفیان به عالم اسلام و همه مردمی که در حوزه اسلام فعالیت داشته‌اند، بوده است. آنان همواره به نحوی از انحاء از

سختگیری ارباب دیانت نسبت به مردم اقلیت و پیروان سایر ادیان جلوگیری کرده‌اند» (انصاری، ۱۳۷۵: ۱۴۴). یکی از موضوعاتی که باعث پیدایی و مانایی چنین اندیشه‌ای شده، باور به وحدت وجود است. از دید اهل معرفت، «وحدت وجود به این معنی است که وجود دارای انواع و افرادی نیست و کثرت وجود به این معنی است که وجود دارای مراتب و درجات متفاوت در کمال و نقص و تقدم و تأخر و امثال این‌ها است» (یثربی، ۱۳۸۲: ۱۲۴)؛ بنابراین، همه کائنات، مریا و نمودهایی از حقیقت مطلق، یعنی خداوند هستند و ماهیت و ریشه‌ای همسان دارند. مجموعه این کنش‌ها باعث شده‌است که بسیاری از مخالفان قلندریه آن‌ها را نامسلمان بدانند و به فرقه‌های ضاله نسبت دهند. «آیین ایشان، همان آیین مزدکی و قرمطی و خرمی و باطنی‌گری است. روش ایشان، روش اباحه است. کفر می‌گویند و لفاظ زندقه. فرزندان مسلمانان را از راه می‌برند [و] مردم رند و اوباش را پیرو خود ساخته‌اند ... نماز نمی‌گزارند و روزه رمضان را نیز، اگر نه آشکار، در نهم می‌خورند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۹۹).

شیخ جام در آثار متشور، هیچ اشاره‌ای به مقوله تقریب دین‌ها و مذاهب نکرده و از وحدت وجود، سخنی به میان نیاورده، در حالی که دیوان اشعار منسوب به او مملو از چنین اندیشه‌هایی است. از دید او، خداوند در مظاهر متعددی جلوه‌گر شده‌است و همه مریای هستی، بخشی از مصداق‌های اویند. پس، می‌توان خداوند را در هر چیزی مشاهده کرد. بر این پایه، حق تعالی گاهی در حلقه زنار (نماد آیین ترسایی) نمودار می‌شود. شاید تأکید شاعر بر این نماد غیراسلامی، به دلیل تقریب همه ادیان است. از دید پیروان نظریه وحدت وجود، با وجود راه‌های متفاوت معرفت‌شناختی که در عالم انسانی وجود دارد، یک هدف وجود دارد. بنابراین، تفاوت‌های ظاهری نباید مانع اتحاد باطنی ادیان و پیروان آن‌ها شود. شاعر به جای ذکر نمادهای اسلامی همچون: مسجد، تسبیح، خرقه، عبا، دستار و ...، از زنار که وجه تمایز مسیحیان از مسلمانان است، یاد می‌کند و آن را عنصری برای تجلی حق تعالی می‌شمارد.

انوار حسن دوست به هر ذره ظاهر است لیکن عیان به حلقه زنار شد مرا

(جام نامقی، ۱۳۷۷: ۳۱)

تعریض به زاهدان و صوفیان

شیخ احمد جام، به عنوان یک صوفی، زاهد و عارف نامی، پیوسته در میان این جماعت حاضر بوده و با هم‌صنفان خود نشست و برخاست داشته و از آسیب‌ها و نقاط قوت ایشان آگاه بوده‌است. از این رو، آراء او در نقد سیره عملی و نظری برخی صوفیان، ارزش دوچندانی دارد. انتقادهای صریح و گزنده شیخ به این معنا نیست که او شاکله عرفان اسلامی را به‌طور کلی رد و نکوهش می‌کند؛ بلکه هدف اصلی او اصلاح و پاک‌سازی بنیادی و شناساندن چهره عارف حقیقی و صوفی مرائی به مردم

است. هدف او، بازنمایی سیمای راستین بزهکارانی است که خرقه، دستار و عمامه را دست‌مایه‌ای برای کسب مال و جاه قرار داده‌اند و افزون بر خود، مردم را نیز، در گمراهی و تباهی فرومی‌برند. در سلسله مبارزات مردانه و قابل تحسین احمد جام، جدال و پیکار دائمی او با بعضی از زاهدان نمازفروش و بعضی از واعظان ظاهرالصلاح غیرمتعظ و به‌راستی، اهریمن‌خوی و مردم‌شکار است که با هیأتی آراسته و عالمانه! و صورتی معصوم و ملکوتی! در محراب و منبر، عوام ناس و مردم سلیم ساده‌اندیش را با الفاظ زیبا و سامعه‌فریب خویش، اما به‌دور از حقیقت و معنی شکاری می‌کنند. (فاضل، ۱۳۸۳: ۷)

نگاهی به آثار منثور شیخ جام نشان می‌دهد که این موضوع، دغدغه‌ای محوری برای او بوده‌است، به‌طوری که بارها از ویژگی‌های صوفیان راستین و خرقه‌پوشان متقلب سخن گفته و ممیزه‌های بسیاری را برای تشخیص زاهد حقیقی از زهدفروشان خودبین بازگو کرده‌است.

از دید شیخ جام، بیشتر کسانی که خود را عالم، عارف و دانشمند امور دینی و شرعی می‌شمارند، حيله‌گرانی هستند که نباید به سخنان و رفتار آن‌ها اعتماد کرد. او در توصیف درویشان مرائی، آن‌ها را جانشینان ابلیس و گمراه‌کننده مردم می‌خواند و می‌گوید: «ابلیس قومی از نایبان خود بر قومی احمق گماشته است تا ایشان را در این طریق درویشان کشیده‌است (جام نامقی، ۱۳۸۷: ۱۶۳)، این گروه تنها به ظاهر و پوسته دین اکتفا می‌کنند و با بیانی فریبنده، عوام کم‌آگاه و ساده‌دل را فریب می‌دهند و در برابر اهل علم، حرفی برای گفتن ندارند. احمد جام، ضمن آنکه این گروه را سیاح، شیاد، دین‌فروش و کاسبان دین می‌خواند، به جهالت آن‌ها اشاره می‌کند. از دید او، هدف این جماعت از روی آوردن به دین، کسب منافع شخصی و مصادره به مطلوب مبانی آن است. از این رو، به ژرفای دین نمی‌پردازند و به آثار معرفتی و معنوی آن و رستگاری به‌واسطه بهره‌مندی از دین و شریعت، وقعی نمی‌نهند:

کار عالمانه چنان است که تو پنداری و یا این رنگ دارد که تو می‌بینی. سیاحی چیزی چند از بر کند یا آیتی چند قرآن را تفسیر کند و به تو فروشد. تو پنداری که علما ایشانند که تو می‌بینی. آن علم که او می‌گوید، هم از علم حرف و کسب است و آن علم که او فرا گرفته‌است، هم از بهر نان فرا گرفته‌است که بدان نان جوید نه نجات دو جهانی (جام نامقی، ۱۳۵۰: ۱۰۶-۱۰۵).

شیخ جام در آثار منثور، بارها با زبان طعنه و کنایه زاهدان مغرور را خطاب قرار می‌دهد. «این نویسنده بی‌باک و شجاع ... از مفاصد و فجایع خفیه و آشکار این گروه تبه‌کار و نابسامان ... بی‌پروا پرده برمی‌دارد و از ایشان با صفات و القاب آزرنده و هشیاربخش همچون: امامان مطوق مرید تراش، پیران کرکس طبع مردارخوار، زاهدان نمازفروش و راهبران دیوسیرت و اهریمن‌خوی و ... یاد می‌کند» (فاضل، ۱۳۸۳: ۱۰) تا بر قدرت فهم و درک عوام بیفزاید و مانع ابتدال و انحراف اخلاقی و معرفتی آنان شود.

در دیوان اشعار نیز، شاهد بازنمایی چنین اندیشه‌هایی هستیم. شاعر زاهدان مغرور را گروهی ظاهرالصلاح می‌خواند که تسبیح و طاعت را نشانه‌ای برای فلاح و رستگاری خود می‌دانند و از محبت و عشق بری هستند و به این دلیل، صاحب‌نظران حقیقی (عاشقان) را با زبان طعن‌آمیز خود آزرده می‌کنند. شاعر با ایجاد دوقطبی «عشق / زهد»، در واقع، دو سبک فکری و شناختی را بازنمایی کرده‌است. در یک‌سو، اهل زهد حضور دارند که تنها به برداشته‌های مبتنی بر ظاهر خود از دین و شریعت می‌بالند و تکیه می‌کنند و در سوی دیگر، گروهی از عاشقان صفا‌آرایی کرده‌اند که رسیدن به شناخت حقیقی را با مراجعه به دل و جان میسر می‌دانند. شناختی که آمیزه‌ای از درد و محبت است و جهانی از آگاهی و بینش‌ورزی را برابر چشمان جانشان هویدا می‌سازد.

ای زاهد مغرور به تسبیح و به طاعت تا چند زنی طعنه تو صاحب‌نظران را

از درد من شیفته آگاه کسی نیست کز سر محبت چه خبر بی‌خبران را

ان بی‌خبران از من اشفته چه دانند خود را نشانند و ملامت دگران را

(جام نامقی، ۱۳۷۷: ۲۹)

حضور در اماکن بدنام

یکی از قواعد قلندری اظهار علنی به این نکته است که بخشی از شبانه‌روز را در اماکنی حضور می‌یابند که از دید اهل شرع، نامناسب و بدنام است. آن‌ها به این شیوه می‌بالند و آن را برجسته می‌کنند تا بر تقابل‌ها و تنش‌ها میان باورهای خود و شریعت‌مداران بیفزایند و از این طریق، جلب توجه‌کنند و درنهایت، مفاهیم مورد نظر خود را تشریح و تبیین نمایند. این رویکرد نه تنها در آثار مشهور شیخ جام وجود ندارد، بلکه او همواره مردم را از حضور در چنین مکان‌هایی برحذر می‌دارد. با این حال، در دیوان اشعار، فضای فکری متفاوتی بازنمایی شده‌است. شاعر با اشاره به احرام گرفتن و مجاورنشینی در دیر مغان، خود را فردی خراباتی معرفی می‌کند و با به‌کارگیری واژه «احرام»، به این مکان جنبه‌ای قدسی و مینوی می‌بخشد. علت حضور او در دیر مغان، ره‌اشدن از قیود دنیایی و دورشدن از آیین‌های پوشالی و ظاهری این جهانی دانسته شده‌است. همچنین، در جهان‌بینی شاعر، وجوه تمایز میان خرابات و خانقاه در دو چیز خلاصه می‌شود:

۱- تکلف‌های عابدانه و زاهدانه در خانقاه‌ها

۲- فارغ‌بودن ساکنان حاضر در خرابات از همه هستی به‌واسطه نوشیدن باده معرفت. نتیجه و بازخورد این دو وجه، رشد و شکوفایی شخصیتی خراباتیان و جزم‌اندیشی برخی صوفیان در خانقاه‌ها است.

احرام گرفتیم و مجاور بنشستیم شد صنعت ما اینکه برستیم ز خیرات

اکنون به خرابات مغانیم و خرابیم ازاده ز هر فسق تکالیف عبادات

یک رطل کشیدیم و شدیم عالم فانی در رطل دوم نیز، فروگشت سماوات

(همان: ۵۶)

شاعر در ابیات ذیل، سرمستی خود را ازلی می‌شمرد و عامل این سرخوشی دائمی را نوشیدن از جام معرفت می‌داند که تنها در خرابات وجود دارد. باده‌ای که به لحاظ ماهوی و کیفی با آنچه دیگران در نظر دارند و از آن می‌نوشند، تفاوت دارد. در خرابات مغان، به دلیل حضور افرادی شایسته و معناگرا، بارقه‌های معرفت و معنویت نمود دارد و پرتوهای آن در همه ساکنان آن تجلی پیدامی‌کند. از این‌رو، همه طالبان معرفت با همه وجود به سمت و سوی این مکان رهسپار می‌شوند. در مجموع باید گفت که علت حضور خراباتیان در این مکان، برخلاف تصور قشری‌گرایان و صوفی‌مآبان، طلب معرفت راستین است، نه باده‌نوشی و لالابالی‌گری‌های اهل ظاهر.

نبود از می و میخانه هیچ نام و نشان که احمد از می عشق تو جام جم می‌زد

(همان: ۱۵۸)

بی‌اعتنایی به نام و ننگ

در نگاه قلندریه نام و نشان هیچ ارزشی ندارد. «ملامتی [و قلندری] بدان معنا باشد که نام و ننگ و مدح و ذم و رد و قبول خلق به نزدیک او یکسان باشد» (نجم‌الدین رازی، ۱۳۱۲: ۱۷۶) و چنان رفتار می‌کنند که هیچ‌کس در حق ایشان گمان نیک نبرد (ر.ک: شفیع‌کدکنی، ۱۳۸۷: ۹۸). بر این اساس، شیخ احمد جام در آثار منثور خود، از این مقوله که زمینه‌ساز دورشدن از خویش‌تن انسانی و نزدیک شدن به حق تعالی است، یاد کرده و مریدان و یاران را به انجام آن دعوت و ترغیب نموده‌است. او مخاطبان خود را از فرورفتن در جوال غرور و خودبینی، و نیز، خوش‌بین شدن به مدح و ثنای دیگران و توجه به نام و ننگ برحذر می‌دارد و برای آن، آثار نامطلوبی متصور می‌شود: «چون در دل خود دوستی دنیا و مدح و ثنای خلق می‌بینی، زنده‌ای که در جوال غرور و پندار خود نشوی که هم بر آن بمانی و هرگز به هیچ مقام از مقامات راه دین و اولیاء خدای تعالی نرسی» (جام نامقی، ۱۳۴۷: ۱۷۷). در دیوان اشعار نیز، چنین رویکردی دیده می‌شود. شاعر مخاطبان خود را به ترک نام و نشان فرامی‌خواند و بر بی‌اهمیت بودن آن تأکید می‌ورزد؛ زیرا در وادی عشق‌ورزی، این موضوع به‌طور کامل رنگ می‌بازد و عاشق، با فراموش کردن خود، تنها به معشوقه و دیدار با او می‌اندیشد. عاشق تا زمانی که در بند خویش باشد، تنها به نیازهای انسانی‌اش می‌اندیشد و خویش‌تن را اصل قرار می‌دهد و ذهن، زبان و

جان او فرصتی برای درک حقیقتی برتر (معشوقهٔ ازلی و ابدی)، پیدانمی‌کند و در پیلهٔ خودبینی‌ها گرفتار و اسیر می‌ماند.
احمد تو ترک نام و ننگ کن در طریق عشق ننگ و نام نیست

(جام نامقی، ۱۳۷۷: ۶۰)

شاعر خود را با انواع صفاتی که نزد عوام، نمودی بد و منفی دارند، مانند: مست، رند، لولی، اوباش، مفلس و ابتر معرفی می‌کند و از اینکه با چنین القابی خوانده‌شود، ترس و ابایی ندارد. در بافت فرهنگی جامعهٔ آن روز خراسان، اگر کسی با چنین ویژگی‌هایی شناخته‌می‌شد، فردی بی‌اعتبار بود و عوام ارزش چندانی برای او قائل نبودند. از این رو، شاعر آگاهانه خود را در ابیات ذیل با ویژگی‌های مذکور معرفی می‌کند تا این پیام را به مخاطبان آگاه خود انتقال دهد که هرگز نباید به قضاوت‌های دیگران وقعی نهند. شاعر صفات دیگری چون: بدنامی، ناحفاظی، دغابازی، کوچه‌گردی، لابلالی‌گری، گمراهی و بی‌رهبری را هم به دیگر صفات می‌افزاید تا بر باور خود تأکید کند. از دید او، عاشقان متخلق به این شاخصه‌های رفتاری هستند؛ زیرا در سیرهٔ عملی و نظری این گروه، در نظر گرفتن خویشتن جایگاه و محلی از اعتبار ندارد. به عبارت دیگر، شاعر عاشقان را اینگونه وصف می‌کند تا نشان دهد که برای آن‌ها اهمیتی ندارد که مردم از ایشان چگونه یاد می‌کنند و چه قضاوتی دربارهٔ ظاهر و باطن این جماعت دارند.

ما مست و رند و لولی و اوباش و ابتریم ما بی‌نوا و مفلس و بی‌سیم و بی‌زیریم

بدنام و ناحفاظ و دغاباز و کوچه‌گرد رندان لابلالی و بی‌راه و رهبریم

قلاش و مست و عاشق و بدنام و بی‌نوا بی‌نام و بی‌نشان و پریشان و بی‌سریم

(همان: ۳۱۰)

شاعر با بهره‌گیری از این مفهوم قلندری، تقابلی میان دو جهان‌بینی و نحلهٔ فکری که یک سوی آن، مشایخ خودپسند و ملامتگر و سوی دیگر آن، عاشقان از خود رسته حضور دارند، به وجود آورده‌است تا با ایجاد حالتی مقایسه‌ای، مخاطبان خود را به نتیجه‌گیری وادارد. او ملامت شیخان را به مثابهٔ بندی بر پای می‌داند و پاره‌کردن این بند و نادیده‌گرفتنش را از شاخصه‌های وارستگان می‌شمارد.

شیخ ما را از ملامت بند بر پای می‌نهد آن حریفان درش را از ملامت عار کو

(همان: ۳۴۶)

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، مضامین قلندری در آثار منثور و دیوان اشعار شیخ جام، در سطح ایدئولوژیک و فکری بررسی و تحلیل شده‌است تا نشان دهد که با رویکرد به مبانی قلندری، دیوان اشعار در فضایی متفاوت از آثار دیگر خلق شده و دربردارنده مسائلی است که در نوشته‌های دیگر شیخ دیده نمی‌شود و یا دست کم، نمود کمتری دارد. در دیوان اشعار، شاعر از مقوله وحدت وجود سخن می‌گوید و همه افراد بشر را فارغ از مؤلفه‌های دینی و اعتقادی، دارای سرشتی الهی و واحد می‌داند و اینگونه بر کرامت نوع بشر تأکید می‌کند. این در حالی است که در آثار منثور، هیچ اشاره‌ای به این نظریه نشده و برعکس، شیخ با ایجاد دو قطبی‌های مبتنی بر دین، میان افراد مرزبندی به وجود آورده و حداثت‌ها را میان خودی و بیگانه را مشخص کرده‌است. افزون بر این، در دیوان اشعار بارها از خوشه‌های واژگانی مرتبط با «باده و عشق» یاد شده و شاعر با استفاده از آن، افکار خود را شرح داده‌است. در حالی که در آثار منثور، کسانی که از این طریق، اندیشه‌های خود را تبلیغ کرده‌اند، همواره نکوهش شده و با صفاتی زشت یاد شده‌اند. از دیگر مبانی قلندری که در دیوان اشعار پر بسامد است، ولی نشانی از آن در آثار منثور وجود ندارد، می‌توان به «تظاهر به فسق؛ بی‌اعتباری دین و رد مظاهر شریعت؛ تظاهر به آیین‌های غیراسلامی؛ حضور در اماکن بدنام» اشاره کرد. تنها در دو مؤلفه قلندری، یعنی «تعریض به زاهدان و صوفیان و بی‌اعتنایی به نام و ننگ»، می‌توان شاهد مصداق‌هایی در آثار منثور بود. در مجموع، با عنایت به تفاوت ماهیتی و ریشه‌ای که میان افکار شیخ جام در آثار منثور و دیوان اشعار وجود دارد، می‌توان گفت که این سروده‌ها از آن شیخ نیست و احتمالاً به دلیل تشابه اسمی سراینده این اشعار، در اثر گذر زمان به نام شیخ جام نام‌برداری شده و یا اینکه به علت‌هایی چون: اقتضای زمانه، تعدیل در شخصیت یک‌سونگر شیخ جام، وجود رگه‌هایی از ذوق ادبی در ژنده‌پیل و ...، چنین انتسابی، آگاهانه از سوی اطرافیان شیخ صورت گرفته‌است. بسیار دوزخ‌دهن است که اهل علم بدون هیچ نشانه و پیش‌زمینه‌ای، در یک اثر، کاملاً متفاوت و بازگونه از آنچه در دیگر آثار شاهد آن هستیم، سخن بگویند و جهان‌بینی خود را شرح دهند. نتیجه نهایی تحقیق حاضر، فرضیه پژوهشگرانی چون علی فاضل (۱۳۴۷)، مبنی بر انتساب دیوان به شیخ جام را تأیید می‌کند و بر آن صحه می‌گذارد.

منابع و مأخذ

کتاب ها

۱. انصاری، قاسم. ۱۳۷۵. *مبانی عرفان و تصوف*. تهران: کتابخانه طهوری.
۲. جام نامقی، شیخ احمد. ۱۳۴۷. *مفتاح النجات*. به تصحیح و تحشیه و مقدمه علی فاضل. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۳. _____ . ۱۳۵۰. *انس الثائین و صراط الله المبین*. به تصحیح و تحشیه و مقدمه علی فاضل. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۴. _____ . ۱۳۵۵. *روضه المذنبین و جنه المشتاقین*. به تصحیح علی فاضل. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۵. _____ . ۱۳۶۸. *منتخب سراج السائرین*. به تصحیح علی فاضل. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
۶. _____ . ۱۳۷۷. *دیوان اشعار*. به کوشش احمد کرمی. چاپ دوم. تهران: ما.
۷. _____ . ۱۳۸۷. *کنوز الحکمه*. به کوشش علی فاضل. تعلیقات و تصحیح از حسن نصیری جامی. تهران: پژوهشگاه مطالعات علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۸. شفیع کدکنی. محمدرضا. ۱۳۸۷. *قلندریه در تاریخ*. چاپ سوم. تهران: سخن.
۹. _____ . ۱۳۹۳. *درویش ستهنده: از میراث عرفانی شیخ جام*. تهران: سخن.
۱۰. فاضل، علی. ۱۳۸۳. *کارنامه احمد جام نامقی*. تهران: توس.
۱۱. گازرگاهی، امیر کمال‌الدین حسین. ۱۳۷۵. *مجالس العشاق*. به کوشش غلامرضا طباطبایی. تهران: زرین.
۱۲. مستوفی، حمدالله. ۱۳۶۲. *تاریخ گزیده*. به کوشش عبدالحسین نوایی. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.
۱۳. نجم‌الدین رازی، ابوبکر عبدالله بن محمد. ۱۳۱۲. *مرصاد العباد من المبدأ الی المعاد*. به کوشش حسین حسینی نعمت‌اللهی. تهران: مطبعه مجلس.
۱۴. یثربی، یحیی. ۱۳۸۲. *فلسفه عرفان*. قم: بوستان کتاب.

مقالات

۱. _____ . ۱۳۹۰. «جانبی ناشناخته از نثر شیخ جام؛ تأملی در ترجمه‌ها و برابرنامه‌های پارسی شیخ جام». *مجله زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی* مشهد. شماره ۳۲. صص ۱۶۶-۱۵۵.

۲. استوار نامقی، محمد. ۱۳۹۲. «مراتب معرفت‌شناختی و نظرگاه شیخ احمد نامقی». مجله عرفانیات در ادب فارسی. شماره ۱۴. صص ۱۷۱-۱۴۶.
۳. اسفندیاری، مریم و انصاری. شهره. ۱۳۹۸. «سبک فکری فتوت‌نامه‌ها و قلندریه‌ها؛ بررسی موردی: چگونگی و تعداد و چرایی استفاده از شخصیت‌های دینی و ملی و تاریخی در متون قلندریه و فتوت‌نامه‌ها». فصلنامه سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی. بهار ادب. سال ۱۲. شماره ۴۶. صص ۲۶۲-۲۴۵.
۴. بهمنی‌مطلق، یدالله و خدادادی. محمد. ۱۳۸۹. «تحلیل افکار و معرفی آثار شیخ احمد جام». فصلنامه عرفان اسلامی آزاد زنجان. س ۶. ش ۲۴. صص ۱۳۶-۱۱۵.
۵. جلالی پندری، یدالله. ۱۳۸۵. «حکیم سنایی و غزلیات قلندران». مجموعه مقالات شوریده-ای در غزنه؛ اندیشه‌ها و آثار حکیم سنایی. به کوشش محمود فتوحی و علی‌اصغر محمدخانی. تهران: سخن. صص ۹۴-۷۳.
۶. دهقان، علی. ۱۳۹۲. «از قلندر عطار تا رند حافظ». فصلنامه عرفان اسلامی. شماره ۴۴. صص ۳۱-۵۱.
۷. رنجبر، ابراهیم. ۱۳۹۲. «قلندریه در دیوان فخرالدین عراقی». هشتمین همایش انجمن ترویج زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه محقق اردبیلی، صص ۱-۹.
۸. عزیزی، زهرا. ۱۳۹۲. «بررسی چهره قلندریه در شعر حافظ». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. استاد راهنما محمد رضا شاد منامن. دانشگاه آزاد اسلامی واحد خلخال.
۹. قوامی، بدریه. ۱۳۸۲. «توصیف مضامین قلندری در عزل فارسی (سنایی، عطار، مولوی، عراقی و حافظ)». استاد راهنما، محمود عابدی، دانشگاه تربیت معلم تهران.
۱۰. محمدیان، عباس. ۱۳۹۴. «بررسی مضامین قلندری در غزلیات حافظ». هشتمین همایش پژوهش زبان و ادبیات فارسی، انجمن علمی زبان و ادبیات فارسی، صص ۱۹۲۹-۱۹۴۷.
۱۱. مهدی پور، محمد و میرزایان فر، لیلا. ۱۳۹۲. «مقایسه و تحلیل مضامین رندانه و قلندرانه و مغانه در غزل‌های حافظ و فصولی». پژوهشنامه ادب غنایی. سال یازدهم، شماره ۲۱. صص ۱۸۱-۲۰۰.
۱۲. نصیری جامی، حسن. ۱۳۸۹. «تأملی بر گسترده‌ترین و بدیع‌ترین اثر شیخ جام». مجله زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد مشهد. دوره ۶. ش ۲۵. صص ۱۰۰-۸۶.

Analysis of Qalandariat and Related Topics in the Poetic and Prose

works of Sheikh Ahmad-e Jaam

Jaanmohammad Afrazi, Hamid Tabasi*, Abolghasem Raadfar
PhD Student, Persian Language and Literature, Jiroft Branch, Islamic Azad University,
Jiroft, Iran

Assistant Professor, Persian Language and Literature, Jiroft Branch, Islamic Azad
University, Jiroft, Iran. * Corresponding Author, hamidtabasi@yahoo.com
Associate Professor, Persian Language and Literature, Jiroft Branch, Islamic Azad
University, Jiroft, Iran

Abstract

Sheikh Ahmad-e Jaam is one of the famous mystics of Great Khorasan. He has created several books, many of which have been destroyed. What we have from him falls into the two general categories of prose books and poetry collections, which, of course, are considered by many to be poetry collections attributed to him. In this study, in order to confirm this hypothesis, the intellectual and ideological level reflected in the prose books and poetry collection with regard to the themes of Qalandariaat has been studied and explored. The reason for choosing Qalandariaat was that it has a pivotal and decisive role in reaching a convincing conclusion that the poetry collection belongs to Sheikh Jam or is attributed to him. This research has been done by descriptive-analytical method and based on library resources. The results of the research show that the frequency of Qalandari issues in the poetry collection is more diverse and includes such things as: pretending to be immoral; discrediting religion and rejecting the manifestations of Shariat; The name and the stigma are ignored. While Sheikh-e Jaam in his prose works has only mentioned such things as: criticizing the dishonest Sufis and the indebtedness of Inquisition, which are defined under the Qalandari religion. Overall, the obvious difference in the ideological level of Sheikh-e Jaam's views in the prose books and the poetry collection reinforces the hypothesis that these poems are attributed to him.

Keywords: Islamic mysticism, Sheikh Ahmad-e Jaam, prose books, poetry collection, Qalandariaat

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی